

PŘEDMĚT OBČANSKÁ VÝCHOVA, OBČANSKÁ NAUKA A ZÁKLADY SPOLEČENSKÝCH VĚD: POHLED VYUČUJÍCÍCH

*Miroslav Dopita a Jitka Skopalová**

Abstrakt:

Cílem příspěvku je seznámit čtenáře s výsledky výzkumu, který byl realizován mezi vyučujícími občanské výchovy, občanské nauky a základů společenských věd. Vyučující se necítí příliš jisti svými znalostmi v disciplínách jako je právo, ekonomie, politologie a filozofie a zvláště pak v dovednostech, jak podstatné z těchto disciplín předat studentům. Názory vyučujících na současnou společnost jsou zpravidla pozitivní nebo tolerantní (ke změnám v České společnosti, ke vstupu ČR do EU, k náboženským aktivitám a etnickým menšinám v ČR, ...). Závěry jsou do jisté míry zkresleny velikostí výzkumného souboru (52 vyučujících), ale přesto se v nich objevují problémy, které souvisejí s výukou občanské výchovy, občanské nauky a základů společenských věd a je k nim třeba v rámci přípravy budoucích učitelů a v rámci jejich dalšího vzdělávání zaujmout postoj.

Klíčová slova: výzkum názorů učitelů, učitelská připravenost, další vzdělávání, hodnocení vývoje, výchova k občanství

V rámci změn, které se týkají výuky občanské výchovy, občanské nauky a základů společenských věd na základních a středních školách v ČR, jsme se pokusili zjistit pohled na tuto problematiku ze strany vyučujících uvedených předmětů.¹ Důvodem je stále významnější změna role učitele, který nemá učit o životě, ale životu. (Pešková, s. 14)

Ačkoli se výzkumné sondy zúčastnil relativně malý počet vyučujících, mají zjištěné výsledky pro nás velký význam, který není determinován počtem vyplněných dotazníků², ale

* Mgr. Miroslav Dopita a PhDr. Jitka Skopalová, Ph.D., Katedra společenských věd Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Žižkovo nám. 5, 771 40 Olomouc, e-mail: dopita@pdfnw.upol.cz; skopalov@pdfnw.upol.cz

¹Výzkumné šetření, s jehož výsledky vás chceme seznámit, bylo realizováno v rámci plnění vědeckovýzkumného záměru MŠMT ČR „*Výchova k demokratickému občanství a evropanství*“, konkrétně jako realizace dílčích úkolů – sociologických šetření mezi vyučujícími občanské výchovy, občanské nauky a základů společenských věd.

²Jednalo se o informativní (dalo by se říci pilotní) výzkum, jehož cílem bylo zjistit na jedné straně názory a postoje učitelů k jednotlivým otázkám, jejich připravenost reagovat na toto téma ve výuce. Ve výzkumném šetření jsme využili kvantitativní sociologické metodologie, techniku dotazníku skládajícího se z 86 znaků. Zpracování bylo uskutečněno na úrovni třídění dat 1. a 2. stupně, za užití ukazatelů popisné statistiky, V -

odpověďmi úzce specializované semioprofesionální skupiny učitelů občanské výchovy, občanské nauky a základů společenských věd ze základních a středních škol (Pichna, s. 12-13), jež je byli ochotni vyplnit. Předkládané výstupy mají převážně deskriptivní charakter vycházející zpravidla z prvního třídění dat. Pro vyšší třídění byl získán počet vyplněných dotazníků nízký, je použito jen tam, kde to četnosti odpovědí umožňovaly.

Výzkumného šetření se zúčastnilo 52 vyučujících předmětu občanská výchova, občanská nauka a základy společenských věd ze základních a středních škol. Jedná se o 45 učitelek, 35 z nich působí na vesnických školách, a 7 učitelů působících na školách městských. Nejčteněji byly zastoupeny základní školy (53,9 %), dále pak gymnázia (23,1 %), 11,5 % působí na SOŠ a 5,8 % na SOU. Více než čtvrtina dotazovaných vyučujících působí ve školství více než 11 let, zhruba jedna pětina 6 – 10 let a stejné množství 4 – 5 let. Zjištěná čísla dokladují, že se jedná většinou o zkušené učitele (praktiky), z nichž ale 28,9 % vystudovalo svůj obor před rokem 1989. Nejčastěji se objevují aprobace dotazovaných učitelů je český jazyk – občanská výchova / základy společenských věd (36,5 %).

Odpovědi respondentů na otázku „*Co považujete za důležité pro výchovu žáků (studentů) k uvědomělému občanství?*“ nám de facto umožnily vytvořit definici ideálního učitele (ve weberovském smyslu) OV, ON a ZSV. *Výchovu k uvědomělému občanství má realizovat šikovný, vzdělaný a kvalifikovaný pedagog, který je tolerantní k názorům druhých, zodpovědný, komunikativní a je sám příkladem, vzorem občana. Umožňuje žákům / studentům poznat hranice práv a povinností prostřednictvím diskuse je vede k uvědomění si občanství ve významu vlastenectví.*

Následující otázky byly zaměřeny na nedostatky, které pedagogové identifikují při výkonu své profese. Současní čeští vyučující předmětů OV, ON a ZSV pociťují největší odborné mezery v oblastech práva, ekonomie, politologie a filozofie. Výčet těchto oborů je zřejmě ovlivněn datem absolvování vysoké školy u odpovídajících, a to je u více než čtvrtiny z nich před rokem 1989. Jelikož jsme tuto situaci předpokládali, zeptali jsme se, které noviny a periodika patří u zkoumané skupiny k nejčtenějším, protože právě učitelé tohoto předmětu reagují na aktuální společenský vývoj, jsou nuceni stále aktualizovat své znalosti a nejrychleji na zmiňovaný vývoj reagují noviny a časopisy. Podle získaných odpovědí se jednalo především o denní tisk. Mezi nejčtenější novinová periodika u respondentů patří Mladá fronta DNES (26), Lidové noviny (16), Právo (11) a regionální noviny (2). Je překvapující, že pouze

koeficientu. Hypotézy byly testovány pomocí kritéria chi-kvadrát (χ^2) a těsnost závislosti znaků jsme posuzovali nejčastěji podle Pearsonova normalizovaného koeficientu kontingence C_{norm} .

1 dotazovaný čte Hospodářské noviny, když odborné mezery v ekonomii uvádělo 17 respondentů. Z odborných periodik byly zmíněny Učitelské noviny (26,9 %) a časopis Listy (23 %). Výčet zahraničních periodik souvisel s druhým oborem aprobační – cizím jazykem a ne s výchovou k občanství. Následující z otázek pak byla zaměřena na jejich účast na akcích dalšího vzdělávání. Nejvíce jich absolvovalo letní školu pro učitele občanské výchovy a základů společenských věd PdF UP v Olomouci³, dále pak semináře v rámci dalšího vzdělávání bez bližší specifikace, semináře k Projektu Občan, k projektu Dokážu to?⁴, semináře pořádané sdružením SVOD⁵ a semináře zaměřené na prevenci sociálně patologických jevů. Další otázka směřovala k zjištění vnímání české reality v konfrontaci se zahraničními zkušenostmi. Respondenti cestují do zahraničí relativně ve velké míře, pravděpodobně ale za dovolenou než za zahraniční zkušenostmi v oboru. S tím souvisí i jejich jazyková vybavenost soustředující se především na německý, ruský a následně anglický jazyk.

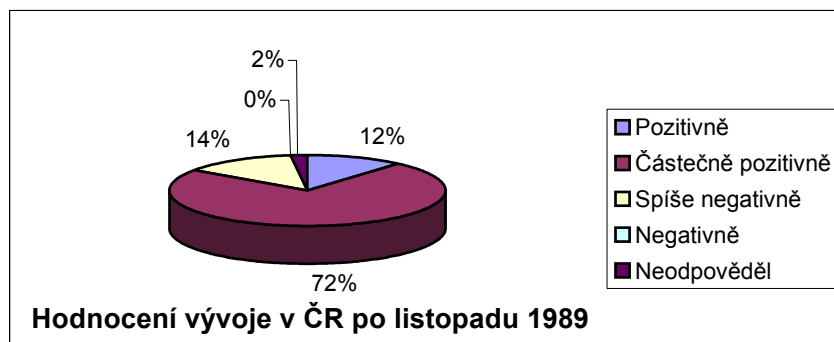
Samostatná baterie otázek se orientovala na počítačovou gramotnost respondentů a využívání informací z Internetu. V době, kdy většina informací o státní veřejné správě je umístěna na Internetu a stále častěji se hovoří o rozšíření používání elektronického podpisu je naše zjištění překvapivé a alarmující. Práce na počítači je pro 65,4 % běžná. Počítač používá více učitelů než učitelek a více vyučujících na vesnických školách (80 %) než městských. Více než třetina učitelů používá při své práci Internet (19; 36,5 %), dvě třetiny mužů (66,7 %) a dvě pětiny žen (41,7 %). Méně než třetina vyučujících používá e-mail (15; 28,9 %), dvě třetiny mužů a jedna třetina žen. Na vesnici používá e-mail pouze jeden vyučující oproti dvěma pětina vyučujících na městských školách.

Další část dotazníku se soustředila na vnímání situace v ČR. Vývoj u nás po roce 1989 byl hodnocen silně pozitivně (V = 0,73).

³ Letní škola pro učitele občanské výchovy a základů společenských věd je již tradičně pořádána Katedrou společenských věd Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci od roku 1994. Každoročně je zaměřena na aktuální kulturně společenskopolitické problémy a má za cíl informovat učitele o nejnovějších znalostech a dovednostech na poli výuky předmětu občanská výchova, občanská nauka a základy společenských věd. Blíže <http://ksv.upol.cz>.

⁴ Celorepublikový projekt „Dokážu to?“ si klade jako svůj hlavní cíl dát učitelům a pedagogickým pracovníkům dovednosti, jak lépe komunikovat s žáky, jak v nich nepotlačovat osobnost, naopak, jak jejich „já“ rozvíjet a podporovat. Mimo těchto dovedností se účastníci na kurzech dozví něco sami o sobě, pod vedením zkušených lektorů se učí poznávat a rozvíjet svoji osobnost a také poznávají nové komunikační metody.

⁵ SVOD – Sdružení pro výchovu k občanství a demokracii - je otevřeným občanským sdružením vzniklým v roce 1998. Zabývá se především dalším vzděláváním učitelů občanské výchovy, občanské nauky a základů společenských věd. Je partnerem MŠMT ČR při projednávání změn o oblasti výuky těchto předmětů. Sdružuje občany, kterým není výchova k občanství a demokracii cizí. Je garantem Projektu Občan v ČR, projektu Nové horizonty výchovy k občanství a dalších. (<http://www.svod-cz.info>)

Představy o demokracii se naplnily zcela u 11,5 % odpovídajících a 75 % odpovědí znělo „částečně“. Učitelé byli ve svých odpovědích pozitivněji smýšlející než učitelky, jejichž odpovědi jsou kumulovány převážně ve střední kategorii „částečně“ ($C_{norm} = 0,52$). Více než 2/5 odpovídajících má pocit, že má po roce 1989 jako občan více možností ovlivňovat politiku. Vyučující na městských školách v bezmála dvou třetinách odpovědí (61,1 %) měli pocit, že mají po roce 1989 více možností ovlivňovat politiku jako občané. Za výrazný úspěch české společnosti především považují svobodu myšlení, rozhodování a projevu; možnost cestování; vstup ČR do NATO; otevření se světu; snahu vybudovat demokratickou společnost a další. Objevily se však i negativa, mezi něž učitelé zařadili nedostatky v legislativě, kriminalitu, tunelování, politikaření, nezaměstnanost, lhostejnost, úpadek morálky a další. Výše uvedené skutečnosti jsou ovlivněny politickým vývojem v ČR.

Respondenti mohli vyjádřit své výhrady k českým politickým stranám. Nejméně sympatií získala KSČM, což dokládá i vysoká záporná hodnota V koeficientu ($V = -0,66$)! Další stranou, ke které mělo 52 dotázaných pedagogů značné výhrady je ODS ($V = -0,4$), následuje ČSSD ($V = -0,31$), kdy třetina dotázaných uvádí výhrady značné. Více sympatií pak získala KDU-ČSL a US. Většina dotázaných souhlasí se vstupem ČR do Evropské unie a očekává od vstupu do EU především větší možnost pracovních příležitostí, postupné zvyšování životní úrovně, vyšší ekonomická a sociální úroveň státu, volný pohyb služeb a kapitálu, větší stabilitu státu, volný pohyb osob a další.

Se změnou režimu po roce 1989 museli učitelé také zareagovat na probouzející se církevní život. Většina oslovených pedagogů je přesvědčena o pozitivní roli církve a náboženství v demokratické společnosti, pětina respondentů se nedovedla vyjádřit, pouze 17,3 % nevěří v pozitivní roli církve a náboženství.

Poslední část dotazníku byla zaměřena na vnímání a postoje k aktuálním společenským problémům, které jsou do určité míry dluhem z minulosti a vyžadují řešení s blížícím se vstupem ČR do EU. Pro deskripci situace u pedagogů občanské výchovy a

základů společenských věd byly do průzkumu zařazeny otázky dotazující se na vztahy k etnickým menšinám, zjišťující postoje k homosexuálním vztahům a názory respondentů na interrupce. Na vrcholu pomyslné stupnice tolerance jsou homosexuální vztahy a na dno by se zařadil vztah k uprchlíkům a cizincům. Ti by vadili (částečně) více jak čtvrtině dotázaným respondentům. Patrné jsou rozdíly v odpovědích z hlediska pohlaví a z hlediska bydliště. „Nejtolerantnější“ jsou pak pedagogové působící ve škole více jak 11 let – 59,8 % volilo odpověď „je mi to jedno“ nebo „jsem tolerantní“, nejmenší tolerance je pak ze strany učitelů působících ve škole 1 rok – součet obou odpovědí činil 32,8 %, dopočet do sta procent pak činí odpovědi negativní! Tolerance pak tedy stoupá dle doby působení ve škole. Co se týče vztahů k etnickým menšinám, tak z 66 získaných odpovědí (respondenti mohli volit více možností, proto počet odpovědí převyšuje počet respondentů) 22 dotázaných hodnotilo Rómy a pouze 2 respondenti se vyjádřili negativně. Jako tolerantní je možné označit i vztah k homosexuálně orientovaným jedincům u většiny dotázaných, bez ohledu na jejich bydliště.

Většina dotázaných je také tolerantní k interrupcím, rozdíly ve výpovědích respondentů z hlediska pohlaví a místa bydliště jsou opět patrné. Rozdíly jsme zachytili opět v odpovědích učitelů ZŠ, kdy 73,1 % uvádí, že se jedná o neomezené právo ženy, příp. partnerů oproti 90,9 % těchto odpovědí u pedagogů ostatních škol. Téměř třetina učitelů základních škol volila odpověď jen v případě ohrožení života oproti 9,1 % ostatních pedagogů. Zde jsme zachytili statisticky významný rozdíl v odpovědích. Také z hlediska doby působení ve škole jsme zjistili obdobný postoj jako u vztahu k homosexuálním osobám – „pouze“ 66,7 % učitelů působících ve škole 1 rok považuje interrupce za neomezené právo ženy, příp. partnerů a 71,4 % působících ve škole více jak 11 let. U ostatních se tento druh odpovědí objevuje u 90-100 % učitelů.

Závěrem musíme konstatovat, že některá naše zjištění jsou zajímavá, ale musíme opět zdůraznit nebezpečí generalizace výsledků, jelikož data byla získána na nereprezentativním vzorku.

Srovnáme-li naše výsledky se zahraničními nebo pohledy ze zahraničí, tak zjistíme, že rozdíly se neobjevují ani tak v pojetí, jako v realizaci. Například Joseph Kahne a Joel Westheimer uvádějí tři vize občana odvozené z analýzy a cílů vzdělávacích programů v USA. Jedná se o osobně zodpovědného občana, zúčastněného občana a občana orientovaného na spravedlnost. Rozdíly v jednotlivých typech vyjdou najevo ze srovnávací tabulky. (Srovnej Kahne, Westheimer, s. 81)

	Osobně zodpovědný občan	Zúčastněný občan	Občan orientovaný na spravedlnost
POPIS	Jedná ve společnosti zodpovědně. Pracuje a platí daně. Dodržuje zákony. Recykluje, dává krev. Dobrovolně pomůže v době krize.	Aktivní člen společenských organizací snažící se o je zlepšit. Organizuje společenské aktivity zaměřené na pomoc potřebným, propaguje ekonomický rozvoj a čisté životní prostředí. Ví, jak pracují vládní úřady. Zná strategie plnění kolektivních cílů.	Kriticky hodnotí sociální, politické a ekonomické struktury, vidí skryté problémy. Hledá a pojmenovává případy nespravedlnosti. Zná sociální hnutí a ví, jak vyvolat systémovou změnu.
VZORY JEDNÁNÍ	Podílí se na sbírkách potravin.	Pomáhá při organizování sbírek potravin, ...	Zkoumá, proč lidé hladoví a jedná tak, aby řešil původ problému.
KLÍČOVÉ PŘEDPOKLADY	Aby byly vyřešeny sociální problémy a zlepšena společnost, občané musí mít dobrý charakter; musí být čestní, zodpovědní a právo uznávající členové společnosti.	Aby byly vyřešeny sociální problémy, občané se musí aktivně podílet a také se účastnit vedení v zavedeném systému a společenských strukturách.	Aby byly vyřešeny sociální problémy a zlepšena společnost, občané musí zpochybňovat a měnit zavedené systémy a struktury, které v průběhu času zapříčiňují nespravedlnost.

Uvedená pojetí občanů jsou však charakteristická pro kurikula výchovy občanství vycházejících z pragmatismu amerického vzdělávacího systému a Deweyovské pedagogiky, což naopak českému pojetí výchovy k občanství mnohdy chybí. Situace však není jiná ani v USA, jak například uvádí J. Jackson Barlow. Výsledky výchovy k občanství v USA jsou často nepoužitelné v praxi. Politické dějiny jsou ve výuce opomíjeny. Žáci sami mají zájem o vyšší požadavky na absolvování předmětů zabývajících se výukou k občanství, stejně jako i učitelé se domnívají, že požadavky by měly být vyšší. (Srovnej Barlow, s. 21)

Pro srovnání uvádíme výsledky výzkumu J. Joe Bishopa, který se naopak zabýval pohledem na uvedenou problematiku ze strany studentů v ČR. *„Vzdělávání a životní zkušenosti vedou studenty technických škol k chápání demokracie jako reprezentativní instituce, zatímco studenti a učitelé gymnázií si instituci demokracie představují jako nezbytné a aktivní začlenění lidí ... učitelé a studenti gymnázií se vnímají jako lidi, kteří se podílejí na demokracii. Studenti technických škol se také vnímají jako účastníci, ale pouze v omezené*

míře, zprostředkovaně přes své zástupce (učitele a studenty gymnázií). Studenti učňovských zařízení se domnívají, že jsou jim udělena nějaká práva a povinnosti: nevnímají se jako spoluúčastníci demokratického procesu.“ (Bishop, s. 150)

Občanská výchova, občanská nauka a základy společenských věd se v současnosti zařazují mezi jedny z nejdůležitějších předmětů jak na základní, tak i na střední škole. Přípravují žáky na vstup do pracovního, rodinného a společenského života, jehož nedílnou součástí je i život občanský. Proto je stále více kladen důraz na výuku těchto nelehkých, interdisciplinárních a po obsahové stránce stále se měnících předmětů. Jejich vyučující se musí více než jiní pedagogové stále vzdělávat ve svém oboru, resp. oborech, aby mohli svým žákům předávat kompetence (znalosti, dovednosti a postoje), které potřebují a budou potřebovat. Domníváme se proto, že je třeba více aktualizovat znalosti a dovednosti učitelů tak závažných předmětů, a to především prostřednictvím přednáškových a tréninkových akcí, za použití multimédií. Nestací pouze vědět, ale i umět předávat vše, co je potřebné pro výchovu informovaného, odpovědného, způsobilého a ve veřejné politice aktivního občana. Vliv na to má i pregraduální příprava budoucích učitelů předmětu, kterého toto bude obsahem – bez ohledu na to, jak se bude jmenovat. Pokusem o tyto změny je například kurz Nové horizonty výchovy k občanství, na kterém se podíleli vysokoškolští učitelé Univerzity Karlovy, Univerzity Palackého a Ostravské univerzity. (Srovnej Dopita, Grecmanová, Wright, 2001)

Literatura:

BARLOW, J. J. Občanství, demokracie a ústavnost v americké politice. In HRACHOVCOVÁ, M., DOPITA, M., ZÍVALÍK, P. *Multikulturalita, tolerance a odpovědnost*. Olomouc : Univerzita Palackého, 1999, s. 16 – 22. ISBN 80-244-0110-X.

BISHOP, J. J. Co si myslí Češi a Slováci o demokracii. In HRACHOVCOVÁ, M., STANĚK, A. (Edit.) *Občanská výchova v globalizující se společnosti*. Olomouc : Vydavatelství Univerzity Palackého, 2002, s. 134-151. ISBN 80-244-0475-3.

DOPITA, M., GRECMANOVÁ, H., WRIGHT, N. D. (Edit.) *Nové horizonty výchovy k občanství. Kurikulum pro studenty vysokých škol*. Olomouc : Univerzita Palackého a Sdružení pro výchovu k občanství a demokracii, 2001. 220 s. ISBN 80-244-0361-7.

KAHNE, J., WESTHEIMER, J. Jaký typ občana? Politika výchovy k demokracii. In DOPITA, M., HRACHOVCOVÁ, M. (Edit.) *Výchova k demokracii v transformující se společnosti*. Olomouc : Univerzita Palackého, 1991, s. 84-120. ISBN 80-244-0306-4.

PEŠKOVÁ, J. Role učitele ve výchově k multikulturalitě, toleranci a odpovědnosti. In HRACHOVCOVÁ, M., DOPITA, M., ZÍVALÍK, P. *Multikulturalita, tolerance a odpovědnost*. Olomouc : Univerzita Palackého, 1999, s. 12 – 25. ISBN 80-244-0110-X.

PICHŇA, J. A. *Sociologické problémy povolania*. Bratislava : Práca, 1980. 141 s.

WEBER, M. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha : Oikoymenh, 1998.356 s. ISBN 80-86005-48-8.

Summary

Subjects of Civics and Social Sciences: Teachers' View

Czech teachers find the greatest “knowledge” deficiencies in disciplines such as economics, politics and philosophy – in the knowledge of the content as well as in their didactic skills. There has been an increase in the number of teachers using computers for preparing their lessons or during the lessons. The teachers' opinions of the today's social issues were usually positive or tolerant (changes in the Czech society, the Czech Republic's entry into the European Union, churches' activities, ethnical minorities in the Czech Republic, etc.). The outcomes of the research on a relatively small but significant sample of 52 teachers allow identifying problems that teachers face in the teaching process.

Key words: research of teachers' opinions, teachers' readiness, life-long learning, evaluating, education to citizenship